

TEMURIYLAR DAVLATIDA POYTAXTLAR VA STRATEGIK SHAHARLAR GEOSIYOSATI: SAMARQAND VA SHAHRISABZ MISOLIDA

Hamrayev Faxriddin Ikromjon o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika institute Tarix-mutaxsisligi 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq Renessansining ikkinchi bosqichi hisoblangan Amir Temur va Temuriylar davrida Movarounnahr va Xuroson hududlarida shaharsozlik hamda me'morchilik san'atining rivojlanishi tahlil etilgan. Tarixiy manbalar, arxeologik ma'lumotlar va diplomatik hisobotlar (jumladan, R.G. de Klavixo, Mirzo Bobur, Abdurazzoq Samarqandiy qaydlari) asosida poytaxt Samarqand hamda Kesh (Shahrisabz) shaharlarining topografik tuzilishi, mudofaa tizimlari, Ko'ksaroy, Bo'stonsaroy, Oqsaroy va Registon majmuasi kabi muhtasham inshootlarning barpo etilish tarixi ko'rib chiqilgan. Shuningdek, maqolada XX asr boshlarida ushbu me'moriy obidalarni o'rganish va tiklash borasida olib borilgan dastlabki ilmiy-tadqiqot ishlari va restavratsiya jarayonlarining o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: Temuriylar renessansi, shaharsozlik siyosati, Samarqand hitori, Ko'ksaroy, Oqsaroy, Registon majmuasi, Ulug'bek rasadxonasi, arxeologik tadqiqotlar, me'moriy restavratsiya.

Аннотация: В данной статье анализируется развитие градостроительства и архитектурного искусства в Мовароуннахре и Хорасане в эпоху Амира Темура и Темуридов, являющуюся вторым этапом Восточного Ренессанса. На основе исторических источников, археологических данных и дипломатических отчетов (в частности, записей Р.Г. де Клавихо, Мирзо Бабура, Абдураззака Самарканди) рассматриваются топографическая структура, оборонительные системы столицы Самарканда и Кеша (Шахрисабза), а также история возведения таких величественных сооружений, как Куксарай, Бустонсарай, Аксарай и ансамбль Регистан. Также освещается роль ранних научно-исследовательских и реставрационных работ, проведенных в начале XX века по изучению и восстановлению этих архитектурных памятников.

Ключевые слова: Темуридский Ренессанс, градостроительная политика, Самаркандская крепость, Куксарай, Аксарай, ансамбль Регистан, обсерватория Улугбека, археологические исследования, архитектурная реставрация.

KIRISH

„Sharq Rennesansining ikkinchi bosqichi“ deb atalgan Amir Temur va Temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda shaharsozlik ishlariga katta e'tibor qaratilgan. Amir Temur tomonidan boshlangan ushbu jarayon keyingi Temuriylar tomonidan davom ettirilgan. Mazkur davrda Movarounnaxr va Xurosonning markaziy shaharlarida bunyod etilgan mahobatli me'moriy yodgorliklar fikrimizga dalili bo'ladi. Temuriylar davri shaharlari va me'morchiligi tarixini chuqur tadqiq etgan san'atshunos olimi G.A.Pugachenkovaning ta'rifiga ko'ra bu davrda: „Ark-qal'alar davlatning kuch-qudrati, saroylar hoki miyatning shukuhi va savlati, ma'muriy-jamoatchilik binolari islom

madaniyati mafkurasining g'alabasi, savdo inshootlari hunarmand chilik va savdo-sotiqning rivoji, mahalliy aholining zich qurilgan uy joylari joylashgan dahalar esa o'rta asr murakkab shaharlari joni va tani bo'lgan"[1, 10].

Amir Temur va Temuriy hukmdorlar tomonidan alohida e'tibor qaratilgan poytaxt shahar Samarqand bunga qadar ham Movarounnaxrning mashhur o'rta asr shaharlaridan biri bo'lgan. X asr geografi Ibn Havqalning yozishicha, So'g'd poytaxti Samarqand So'g'd daryosidan janubdagi balandlikda joylashgan shahar bo'lib, qal'a, shahriston va raboddan iborat bo'lgan.

Qal'ada hukmdor saroyi va zindon joylashgan. Shuningdek, Samarqandda bozorlar, katta shaharlarga xos bo'lgan qator mahallalar, hammomlar, karvonsaroy lar, uylar borligi, qisman qo'rg'oshindan qilingan kanaldan tarqaluvchi oqar suv shaharning barcha qismidan o'tgani, Jome' masjidi shahristondagi arkdan pastroqda joylashgani, ular o'rtasidan katta yo'l kesib o'tgani, Asfizar degan joyda Somoniylar tomonidan bunyod etilgan saroylar borligi haqida ma'lumotlar yozib qoldirgan[2, 52-53]. Tilga olingan bu kanal – mo'g'ullar bosqini paytida vayron qilingan va shahar ahli suvsiz qolgan Afrosiyob shahristonini tashlab chiqib ketishgan. Shu vaqtdan boshlab u o'rta asrlarning gullab-yashnagan shahristoni emas, balki xaroba shaharga aylangan[3,165].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Amir Temur mamlakatning asosiy siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markazi hisoblangan Samarqandda muhtasham binolar qurishga alohida ahamiyat bergan. Shahar hitori ham shunga yarasha hashamatli tus olgan. XV asr boshlarida Amir Temur saltanati poytaxtga tashrif buyurgan ispan elchisi Rui Gonsales de Klavixoning ta'rifiga ko'ra, bag'oyat xushmanzara, jannatmonand yerda joylashgan Samarqandda betakror tabiati, go'zal daraxtzorlari, maftunkor inshootlari, so'lim kanallar bo'lgan. Bu beqiyos shahar – saltanatning noyob javohiri va boshqa shaharu qishloqlar havas qilgudek maskani, (Temur) davlatning boshqaruv markaziga aylantirilgan poytaxt shahri bo'lgan. Amir Temur shaharda qal'a va hisor qurishni, ulug'vor inshootlar va tillakori saroylar bunyod etishni buyurgan[4, 137]. Shunday muhtasham inshootlardan biri Samarqand arkida joylashgan to'rt qavatli muhtasham Ko'ksaroydir. Uning bezaklarida ko'k-zangori rang ko'p ishlatilgani sababli u shunday nomlangan. Amir Temur va Temuriylar davrida saltanatning muhim tadbirlari o'tkaziladigan mazkur saroy markazida yaxlit marmartoshdan ishlangan va juda chiroyli qilib bezatilgan ko'ktoshdan iborat supa joylashgan. Uning ustida qimmatbaho toshlar bilan ziynatlangan hukmdor taxti o'rnatilgan. Ushbu tarixiy ko'ktosh hozirda Go'ri Amir maqbarasida saqlanmoqda. Ko'ksaroy haqida Mirzo Bobur ta'rifiga ko'ra: "Samar qand arkida Temurbek bir ulug' ko'shk solibdurkim, to'rt oshyonlik Ko'ksaroy mavsum va mashhur va bisyor oliy imoratdur" [5, 79].

Tarixiy manbalarda keltirilishicha, Samarqand arkida joylashgan Amir Temur saroylaridan yana biri Bo'stonsaroyda asosan saroy ahli, hukmdorning yaqin kishilari hamda ularning oila a'zolari istiqomat qilgan. Zangori rangli me'moriy bezaklarga boy ushbu muhtasham saroyda ham turli tadbirlar, shu jumladan, to'y-tomoshalar, tantanali uchrashuvlar, elchi va mehmonlar qabuli o'tkazilgan. XX asr birinchi choragi (1923 yil)da V.L. Vyatkin va M.E. Masson bosh chiligida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asosida

o'rganilgan. Mazkur tadqiqotlar natijasiga ko'ra, Amir Temurning asosiy qarorgohi hisoblangan Ko'ksaroy Samarqand arkining sharqiy qismida, Bo'stonsaroy esa arkning shimoli-sharqiy qismida joylashganligi aniqlangan[6, 32]. Samarqandning Registon maydonidagi Mirzo Ulug'bek xonaqohi va karvonsaroyi o'z davrida qo'sh imoratlardan tashkil topgan me'moriy majmuaning asosiy binolaridan bo'lgan. Mazkur majmuadagi madrasa madaniy-ma'rifiy nufuzi, diniy va dunyoviy ta'limdagi yuqori mavqei sabab, asrlar davomida xalq e'tibori markazida bo'lib keldi va hozirgi kungacha saqlanib qoldi[7, 46-48].

Samarqandning shimolida Obirahmat arig'i bo'yidagi Ko'hak tepaligida joylashgan Mirzo Ulug'bek rasadxonasi 1424-1428 yillarda bunyod etilgan. Abdurazzoq Samaqandiyning yozishicha, "Ilmu fanlar bo'yicha yetarli nasiba va to'liq sarmoya egasi bo'lgan Mirzo Ulug'bek... o'z bilimi nurlarini butun jahonga oftob shu'lasi yanglig' zohir qilishni, idrok yorug'ligini tuproq chuqurligidan eng yuqori falak gumbaziga yetkazishni, yulduzlar rasadi sadosini gardun gumbazi bo'ylab taratishni va bu ulug' ish tantanasini yer yuzida yangratishni istadi[8, 423]. Samarqand me'moriy yodgorliklari taqdiriga be'tibor bo'lmagan V.L.Vyatkin boshchiligidagi mutaxassislar guruhi 1918 yilda Mirzo Ulug'bek madrasasining peshtoqdan 2 metrcha og'ib qolgan shimoli sharqiy minorasini tiklash maqsadida arxitektor M.F.Mauerni ham korlikda ishlashga taklif etgan. Mutaxassislarning ko'pchiligi, xususan, arxitektor B.N.Kastalskiyning fikriga ko'ra, minorani butunligicha tiklab bo'lmasligi va uni qayta qurish zarurligi ta'kidlab o'tilgan. Ammo o'z ishining ustasi bo'lgan arxitektor M.F.Mauerning qat'iy so'ziga ko'ra, mazkur minorani tiklash g'oyasi amalga oshirilgan. M.F.Mauer va professor N.A.Kuznetsovlarning loyihalariga ko'ra, 1919 yilda Ulug'bek madrasasining shimoli-sharqiy minorasini tiklash ishlari boshlangan. Mutaxassis olimlar, xususan, arxeologlar M.E.Masson va V.L.Vyatkin, arxitektorlar B.N.Zasipkin, mahalliy usta-me'mor Abduqodir Boqiyev va muhandislar V.G.Shuxov va M.E.Knorrelar tomonidan minora bir necha yillar davomida chuqur o'rganilgan. [9, 44].

Poytaxt shahar markazi – Registon maydonidan darvozalarga asosiy ko'chalar qurilgan. Klavixo shahar ko'chalari qurilishini shunday tasvirlaydi: "Samarqand shahrida har yili Xitoy, Hindiston, Tatariston va boshqa joylardan olib kelinuvchi va shu (Samarqand) zaminning o'zida tayyorlanuvchi ko'p (va xilma-xil) tovarlar sotiladi. Biroq shaharda savdo qilishga qulay bo'lgan maxsus maydon yo'qligi sababli senyor shahar bo'ylab ikki tomonda savdo qilish uchun do'kon va chodirlari bo'lgan ko'cha o'tkazishni buyurdi. Bu ko'cha shaharning bir chekkasidan ikkinchisiga qadar kesib o'tdi. Uylari buzilayotganini (ko'rgan odamlar esa) bor-yo'qlarini olib, ko'cha boshladi. Uy-joylarni buzuvchilar o'z ishini tugatishi bilanoq boshqalar kelib ishni davom ettirishardi. Shu tariqa ko'cha nihoyatda kengaytirildi, ikki tomonga esa chodirlar qurildi. Har bir chodir oldiga oppoq toshtaxtalar qoplagan baland o'rindiqlar o'rnatildi. Barcha chodirlar juft-juft qilib birlashtirildi. Tepadan esa butun ko'cha boshdan-oyoq yopilib, yorug'lik tushib turishi uchun darchalar qoldirildi. Yigirma kunga ham bormay, shuncha ko'p ish bajarildiki, hayratlanmay iloj yo'q edi"[10, 139].

Amir Temurning ona shahri Shahrisabz asrlar

davomida bir necha bor yuksalish va inqiroz davrlarini boshidan kechirgan. O'rta asrlarda u Kesh nomi bilan mashhur bo'lgan. Amir Temurga otameros mulk bo'lgan Kesh

shahri XIV asr oxirida mudofaa devori bilan o'rab olingan. Manbalarda keltirilishicha, Kesh hisori devorining qurilishi 780/1378 yili boshlangan va bir yilda tugatilgan[11, 96]. To'g'ri to'rtburchak shaklidagi devorning to'rt tomonida darvozasi bo'lgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, Amir Temur Hirotni zabt etganida uning temir qoplangan darvozalarini Shahrisabzga keltirib, shahar devoriga o'rnatishni buyurgan. O'rta asr shaharlarida an'anaga aylangan shoh ko'chalarga bo'lgan e'tibor bu yerda ham kuzatiladi. Boshqa markaziy shaharlarda bo'lgani kabi mudofaa devorlari darvozalaridan boshlangan asosiy yo'llar markazda kesishgan. Yo'l yoqasida joylashgan do'konlar markazga tomon ko'payib borgan va u yerda asosiy bozor – Chorsu joylashgan. Hisorning janubi-sharqida Oqsaroy bunyod etilgan. Uning qarshisida esa aslzodalar va din peshvolari istiqomat qilgan mahal lalar, shaharning janubi-g'arbiy qismida esa hunarmandchilik guzar lari joylashgan. Hisor atrofidagi rabotlarda kanallar bo'ylab bog'-rog'lar uzumzorlarga tutashib ketgan[11, 90-91]. Oqsaroy Qashqadaryo vohasining Shahrisabz shahrida joylash gan. Mazkur inshoot Amir Temur farmoniga ko'ra 1380–1403 yillarda bunyod etilgan. Manbalarda ushbu saroy haqida quyidagicha kelti rilgan: “Torix yetti yuz seksan birda (1380, mart) ul shaharda (Keshda) qal'a soldurdi va jahdlab tamom qildurdi. Va andoq shahri bo'ldikim, gardun Muhandisi muncha yoshi bilan olamni kezib, hech bir yerda mundoq shahar va ko'shk ko'rmagan tutur”[12, 88]. Rui Gonsales de Klavixo Shahrisabzdagi Oqsaroyga “...oltin, lojuvard va boshqa rangdor bezaklar bilan bezatilgan betakror inshoot”, deb ta'rif bergan[13,146-147] . Amir Temur saroylari o'z davrining eng muhtasham inshootlaridan bo'lib, ularni qurishda nafaqat mahalliy me'morlar balki u zabt etgan barcha hududlardan ko'chirib olib kelingan usta hunarmandlar mahorati aks etgani shubhasizdir. Ushbu saroylar bizgacha to'liq shaklu ko'rinishini saqlagan holda yetib kelmagan [14, 79-80].

XULOSA

Amir Temur va Temuriylar davri shaharsozligi shunchaki muhtasham me'moriy obidalar qurish jarayoni bo'lmay, balki kuchli davlat mafkurasi, yuksak iqtisodiy-madaniy yuksalish va puxta o'ylangan regional urbanizatsiya siyosatining mahsulidir. Poytaxt Samarqand va Kesh (Shahrisabz) shaharlarining topografik shakllanishi, Ko'ksaroy va Oqsaroy kabi tillakori saroylar, Registon ansambli hamda 1404-yilda qisqa muddatda barpo etilgan yopiq shohko'cha davlatning markazlashgan boshqaruv irodasidan dalolat beradi. Mazkur davr me'moriy merosini o'rganish va saqlab qolishda XX asr boshlarida V.L. Vyatkin, M.E. Masson va M.F. Mauer kabi mutaxassislar tomonidan olib borilgan ilmiy-arxeologik tadqiqotlar hamda muhandislik restavratsiya ishlari fundamental poydevor bo'lib xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Пугаченкова Г. А. Зодчество Центральной Азии. XV век: Истоки и зрелость. – Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1976. – С. 10.

2. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ул-ард (Ер тавсифи китоби) / Араб тилидан tarjima va izohlar muallifi Sh. S. Kamoliddin. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2011. – B. 52-53.
3. Temur va Ulug‘bek davri tarixi (Maqolalar to‘plami) / Mas‘ul muharrir A. Ahmedov. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1996. – B. 165.
4. Клавихо, Руи Гонсалес де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура (1403–1406) / Перевод со староиспанского, предисловие и комментарии И. С. Мироковой. – Москва: Наука, 1990. – С. 137.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 79.
6. Вяткин В. Л. Памятники древностей Самарканда. Краткий путеводитель. – Самарканд: СНКО, 1927. – С. 32.
7. Массон М. Е. Регистан и его медресе. – Ташкент: Узкомстарис, 1926. – С.30.
8. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II jild, II qism / Fors-tojik tilidan tarjima, kirish so‘zi va izohli lug‘atlar muallifi A. O‘rinboyev. – Toshkent: Fan, 1969. – B. 423.
9. Массон М. Е. Падающий минарет: Из истории работ по спрямлению минарета Медресе Улугбека в Самарканде. – Ташкент: Главнаука, 1928. – С.44.
- 10.Клавихо, Руи Гонсалес де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура (1403–1406). – Москва: Наука, 1990. – С. 139.
11. Sulaymonov R. H. va boshq. Qadimgi Kesh-Shahrisabz tarixidan lavhalar. – Toshkent: Sharq, 1998. – B.90-92, 96.
- 12.Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома / So‘z boshi, tabdil, izohlar va ko‘rsatkichlar mualliflari: A. Ahmedov, N. Shodmonov. – Toshkent: Sharq, 1997. – B. 88.
- 13.Клавихо, Руи Гонсалес де. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406 yillar) / Ispan tilidan O. Ergashev tarjimasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 2010. – B. 146-147.
- 14.Xamidova M. Temuriylar davrining Movarounnahrdaги me‘moriy yodgorliklari tarixi. – Toshkent: EVRIKA NASHRIYOT-MATBAA UYI, 2024. – B. 79-80.